

התרבות הפרסית היהודית: סמטת השקדיות בעומריג'אן וגאבה

חדוה ליאור תמיר

דורית רביניאן, סמטת השקדיות בעומריג'אן, עם עובד, תל אביב, 1995, 203 עמודים
מוחסן מחמלבאף (בימור, תסריט ועריכה), גאבה, הפקה איראנית-צרפתית, 1996, 75 דקות

סיפורם של רומיאו ויוליה נכתב במאה ה־16 בידי ויליאם שקספיר, אך גרסה מוקדמת שלו נכתבה כבר במאה ה־10 בידי המשורר הפרסי חכים ג'מאל א־דין נזאמי. גרסה זו, המספרת על אהבתם של לילה ומג'נון, היא מסיפורי האהבה הידועים ביותר בתרבויות האסלאם (וראה Chelkowski 1978: 49-68). שירים וסיפורים רבים נכתבו בשפות שונות ובארצות שונות על בסיס סיפור אהבה אפי זה (שם: 66). אולם סיפור אהבתם של לילה ומג'נון איננו "סיפור אהבה" במובן המקובל היום. סיפורם הוא ביטוי לאהבה הנשגבת ביותר, האהבה המיסטית.

בשפת הסמלים הנהוגה במיסטיקה, אהבה בין בני זוג היא אלגוריה לאהבה המוחלטת והאין־סופית שחש האדם אל האל ולשאيفתו להתקרב אליו ככל האפשר. הזרם המיסטי באסלאם, הסופיות, ראה באל את המושא היחיד הראוי לאהבת האדם (Nicholson 1966: 102-119; Andrae 1987: 107-24) אך רק האהבה המיסטית עשויה להביא את האדם לידי התעלות רוחנית שבאמצעותה יתקרב אל האל. אולם השאיפה לאיחוד עם האל איננה ניתנת למימוש, משום שגם אם יעשה האדם כל שביכולתו כדי להגשימה, הוא אינו מסוגל לכך בשל נשגבותו של האל. האיחוד מתממש אפוא רק עם מותו של המיסטיקן. לנוכח ההכרה באי יכולתו להתאחד עם האל עלי אדמות, ובשל הגעגועים והכמיהה, עלול האוהב לאבד את שפיות דעתו.

חוויות מיסטיות ורגשיות אלה מקבלות ביטוי פיוטי בתיאוסופיה וביצירות הספרות הסופיות העשירות במטאפורות ובסמלים המבטאים אהבה טהורה שאיננה מזכה בכל תמורה חומרית שהיא (Nicholson 1966: 109-119). הדימויים הדו־משמעיים ביצירות אלה מקשים על הקורא לקבוע אם מדובר באהבה בין בני זוג או באהבה אל האל (שם).

סיפורם של לילה ומג'נון מעוגן עמוקות בתרבות הפרסית, כפי שאפשר לראות בשתי היצירות שיידונו כאן: סמטת השקדיות בעומריג'אן, ספרה הראשון של דורית רביניאן, כלת הפרס לסופרות חדשה ע"ש יצחק וטובה וינר לשנת 1994, וגאבה, סרטו של הבמאי האיראני מוחסן מחמלבאף, הסרט האיראני הראשון המוקרן בארץ (שלא במסגרת פסטיבל) מאז המהפכה באיראן. לכאורה, שתי היצירות שונות זו מזו: האחת היא רומאן שנכתב בידי ישראלית צעירה ממוצא פרסי, האחרת היא סרט קולנוע שנעשה בידי במאי איראני. אולם שתי היצירות עוסקות בחברה הפרסית: הספר מתאר חברה יהודית כפרית, הסרט מציג חברה מוסלמית שבטית. לכאורה אין כמעט קשר בין שתי היצירות, אבל אם נבחן אותן לעומקן נראה דמיון רב ביניהן, הן במישור הסמוי, מישור ה"סבטקסט" (subtext), והן במישור הגלוי, מישור העלילה. באמצעות שתי היצירות אנסה לבחון באיזו מידה היו קשרי גומלין בין החברה היהודית בפרס לבין החברה המקומית המוסלמית ועד כמה נטועה התרבות היהודית הפרסית בתרבות המוסלמית שבתוכה היא התקיימה. שאלה זו עולה לנוכח הוויכוח ההיסטוריוגרפי בשאלה כיצד יש לחקור את החברות היהודיות השונות "בגולה" – כקבוצות פרוטו-ציוניות נפרדות שיש להן מבנה חברתי ותרבותי משלהן שנוצר ללא השפעות מבחוץ, מתוך זיקה ל"ציון" בלבד, או כקבוצות דתיות-אתניות שהתפתחו מתוך יחסי גומלין מתמשכים עם החברות הלא-יהודיות שמסביבן. במילים אחרות, האם יש לחקור את החברות היהודיות בהקשר הרחב שבו הן התקיימו והתפתחו, או בהקשר הצר, כחברות יהודיות הומוגניות ואוטונומיות? סוגיה זאת תיבחן כאמור על פי שתי היצירות, האחת "יהודית" והאחרת "פרסית-מוסלמית". הבסיס להשוואה יהיה מוטיב האהבה המיסטית ומשמעותו בתרבות הפרסית, כפי שהיא באה לידי ביטוי אלגורי בסיפור אהבתם של לילה ומג'נון.

גיבור הסיפור "לילה ומג'נון" הוא קאיס, בן שבט בנו-עמר שישב בחצי האי הערבי. קאיס, שנולד לאחר שנים רבות של ציפייה, היה נער אהוב ומפונק, משכיל מאוד ואוהב חכמה ודעת. בוקר אחד הגיעה לבית ספרו תלמידה חדשה, לילה, בת של ראש שבט גדול ומכובד. קאיס התאהב נואשות בלילה העדינה והיפה, ולילה גם היא אהבה את קאיס, אף שאיש מלבדו לא ידע זאת. שעות ארוכות נעץ קאיס מבטיו בלילה, מלמל את שמה ושר לה שירי אהבה. חבריו, שחשבו כי איבד את שפיות דעתו, צחקו לו והחלו לכנותו "מג'נון". אביה של לילה שמע על אהבתו של מג'נון לבתו והחליט לא לשלוח אותה עוד לבית הספר; הוא אף נשבע כי בתו לא תינשא למג'נון לעולם ומיהר להשיאה לאחר. מג'נון, שלבו נשבר, יצא למסע ארוך במדבר. לאחר שנפטר בעלה של לילה קיווה מג'נון כי יוכל לשוב ולהתאחד עם אהובתו, אך לילה הייתה אמורה להתאבל על בעלה כשנתיים. אלא שכוחותיה לא עמדו בסבל ובגעגועים והיא חלתה ומתה לפני שהתאחדה עם מג'נון. כששמע מג'נון כי אהובתו נפטרה התפלל לאלוהים כי יגאל גם

אותו מייסוריו ויתן לו לנוח עם אהבתו; לאחר זמן קצר נפטר גם הוא ונקבר לצדה. ניתן לראות באהבתו המוחלטת וחסרת הגבולות של מג'נון ללילה סמל לאהבת האדם לאל, אהבה שלא נועדה להתממש אלא לאחר המוות. כאמור, ההכרה בכך שהמרחק בין האהוב לבין האל אינו ניתן לגישור עלולה להביא את האהוב לידי שגעון, כפי שאכן אירע למג'נון. למען האהבה הזו מוכן האהוב להקריב את חייו, ואכן, האיחוד הסופי מתרחש רק עם מותו של האהוב, כפי שמג'נון התאחד עם לילה במותו.

סמטת השקדיות בעומריג'אן, ספרה של דורית רביניאן, גדוש סיפורים על נשים ובשביל נשים, סיפורים העוברים מדור ומתארים את החברה היהודית בפרס שבה הנשים שולטות ביד רמה בחיי המשפחה ובחיייהן של בנותיהן הצעירות, שלהן הן מורות כיצד לנהוג עם בעליהן, כיצד להחזיק בהם, כיצד לנהל את משק ביתן וכיצד לגדל את ילדיהן. עלילת הסיפור מתרחשת ביומיים דחוסים באירועים, שבמרכזם שתי בנות-דודות, שתי ילדות-נשים, פלורה בת ה־15 וגזי בת ה־11. פלורה הצחקנית נמצאת בשלבי הריון מתקדמים מבעלה, נוכל ערמומי שברח ממנה; לדברי דודותיה, עיבורה בליל ליקוי ירח הוא שהביא עליה את מזלה הביש. בתקופת ההריון סובלת פלורה ממצבי רוח קיצוניים ומשתנים המביאים אותה עד לידי שגעון; אהבתה וגעגועיה לבעלה מוצאים ביטוי בשיריה המדהדים מעל לגגות בתי הכפר. לבסוף, מאחר שבעלה לא שב, היא יוצאת לחפשו ברחבי הממלכה.

דמותה של פלורה מייצגת את התאוה, התשוקה והיצרים שיובילו אותה למעשה קיצוני ואל השגעון, הנראה כחלק של זהותה. תחילה היא מוצגת כילדה עצלה ומפונקת שאמה חונכה אותה לפסיביות, לגנדרנות, לעצלות ולכניעות, אבל דווקא היא שיוצאת לבדה וללא הגנה למסע גדוש יצרים ותשוקות המתקיים כבתוך ההזיה שנרקמה באותו לילה נדיר של ליקוי ירח. סיפורה מתפתח בעקבות יצריה ותשוקותיה, כמעין סיפור מסע פיזי ורגשי של ילדה-אשה המחפשת אחר בעלה. למעשה, זהו מסע של התבגרות וגילוי עצמי.

באופיה, בתכונותיה, בחוויותיה ובשלבי התבגרותה והתפתחותה פלורה היא בת-דמותו של מג'נון, שנעשה מבחור מפונק ומופנם למלך החיות בשעה שהסתתר במערה במדבר. האהבה חסרת הגבולות, התשוקה, השירים, המסע והשגעון הם המוטיבים המופיעים בכל אחת מן היצירות, סמטת השקדיות בעומריג'אן ו"לילה ומג'נון", המתארות שתיהן את אותה אהבה מיסטית בלתי ניתנת למימוש. מקורותיה של הוויה תרבותית זו נעוצים אמנם במיסטיקה האסלאמית, אך הם התקיימו ללא ספק בצורה זו או אחרת גם בתרבות היהודית בפרס. בהשוואה זו יש כדי להעיד שהתרבות היהודית בפרס קשורה הדוקות בתרבות המקומית שבתוכה היא התפתחה.

סרטו של מוחסן מחמלבאף הוא מעין אגדה אודות אורגת שטיחים צעירה ששמה גאבה,¹ בת לשבט נוודים. הסרט מתאר את מסעם של בני השבט ברחבי פרס, את חיי היום-יום שלהם, את אמונותיהם ואת הווי חייהם. לאורך המסע כולו מבקשת גאבה מאביה כי יתיר לה להמשיך בדרכה עם אהובה, העוקב אחריהם על גב סוסו, אולם האב מסרב ומבטיח לה פעם אחר פעם כי ישחרר אותה לאחר שדודה יינשא, או לאחר שאמה תלד, או לאחר שייסימו את מלאכת אריגת השטיח. האב מתחמק שוב ושוב ומסרב להניח לה לעזוב את בני שבטה וללכת אחרי אהוב לבה, עד שלבסוף אוזרת הבת אומץ ובורחת. האב רודף אחרי השניים, ברקע נשמעות שתי יריות – ואחר כך חוזר האב והשטיח של בתו בידו. בני המשפחה סבורים כי הוא הרג את גאבה, אך למעשה הוא אפשר לה להתאחד עם אהובה, שלא בידיעתם של בני המשפחה. כך הניח האב לבתו לממש את אהבתה ובה בעת הגן על כבוד המשפחה. בסרט מופיעים גם גבר ואשה מבוגרים החיים לבדם על גדת נהר. הגבר שר שירי אהבה ונראה כי אינו שפוי בדעתו; האשה מנקה שטיחים, מכבסת, מבשלת, שרה ומדברת עם נערה צעירה (הלא היא גאבה) המופיעה כמתוך הזיה או חלום. אם כן, גם בסרט מופיעים המוטיבים שראינו ברומאן סמטת השקדיות בעומריג'אן: האהבה הנכזבת, השירים, מסע האהבה והיצרים, השגעון.

הדמיון הרב בין היצירות משקף את מקורן המשותף בתרבות הפרסית המקומית. מכאן שתרבות המקום – במקרה שלנו, התרבות הפרסית – משפיעה רבות על תרבויותיהן של הקבוצות השונות שבתוכה. מסקנה זו מדגישה את הצורך לבחון את החברה היהודית בפרס בהקשרה המקומי, ולא לנתקה ממקורותיה. מסקנה זו חשובה לכל מחקר העוסק בחברות יהודיות, או בכל מיעוט אחר המתקיים בתוך מסגרת חברתית-תרבותית רחבה יותר.

חוקרים העוסקים בתולדות החברות היהודיות חלוקים בשאלה כיצד יש לכתוב את ההיסטוריה שלהן: כחלק אינטגרלי של תולדות החברות שבתוכן הן התקיימו – או כהיסטוריה אוטונומית המתפתחת על פי חוקיות משלה? יש הרואים את ההיסטוריה היהודית כהיסטוריה המתפתחת מתוך עצמה, ללא קשר לסביבתה או לתרבות שבה היא התקיימה. טענה זו מתעלמת לחלוטין מן הזיקות שבין החברה היהודית ה"גלותית" לחברה המקומית ורואה בהן שתי מהויות נפרדות המנותקות כביכול זו מזו (וראה רז'קרוצקין תשנ"ו).

במאמרו על שלילת הגלות טוען אמנון רז'קרוצקין כי הזרם המרכזי באידיאולוגיה הציונית הכתיב במשך שנים רבות את חקר ההיסטוריה היהודית ודחה כל היבט שלה שהוגדר כ"גלותי". המטרה שעמדה לנגד עיניו הייתה לאחד תרבותית את היהודים

1 "גאבה" הוא שם של שטיח פרסי שנעשה באריגת יד מדויקת ונצבע בצביעת יד, שתי מלאכות שבהן מתמחים בני השבט המוצג בסרט.

רשימות ביקורת

שהגיעו מארצות שונות, על פי מערכת הערכים והדימויים שהגדירה התנועה הציונית. לכן, כאשר פנתה ההיסטוריוגרפיה הציונית לחקר ההיסטוריה של החברות היהודיות במזרח היא הדחיקה ושללה את תרבותן והעדיפה להתייחס אליהן רק בהקשרן ה"יהודי-גלותי", או, לכל היותר, כחברות המגלות זיקה ל"ציון" בלבד. מכאן שגם השאלות שהועלו במחקר מנעו התבוננות מעמיקה בתרבויותיהן של "חברות המזרח" על מנהגיהן הייחודיים להן, על זהותן התרבותית ועל זיקתה של זהות זו לתרבויות שמסביבן. הדחת התרבויות היהודיות ה"גלותיות" הביאה למעשה לשלילתן ומנעה את בחינתן בהקשר של זמן ונסיבות היסטוריות, ויתרה מכך, בני חברות אלה נמצאו קירחים מכאן ומכאן משום שלא עלה בידיהם להפנים לגמרי את התודעה העצמית הציונית השלטת (רו"קרקוצקין 1993).

הרומאן סמטת השקדיות בעומריג'אן גדוש במעשיות ובאגדות עממיות שמקורן בתרבות הפרסית המקומית ולא דווקא בתרבות ה"יהודית". סיפורים אלה מוצגים בפירוט רב ובדרך פיוטית, עד כי דומה לעתים שהמחברת מנסה להפעיל את כל חושיו של הקורא ולאפשר לו להכיר מקרוב את חיי היהודים בפרס, על אווירתם החושנית והגסה הרוויה ריחות כבדים ותחושות. גם הסרט גאבה גדוש בצבעים, בריחות ובצלילים, המקבלים ביטוי חזותי מדהים על מסך הקולנוע (למשל בתמונת הנחל שהנשים כובסות בו את בגדיהן ושרות שירי אהבה). הן הרומאן והן הסרט מספקים לצופה או לקורא הישראלי הודמנות להציץ בתרבות ייחודית וקסומה, שהייתה משותפת לחברה היהודית ולחברה המוסלמית בפרס. התרבות הישראלית דרשה אחידות ולכן היא דחתה את התרבות הזו, שהייתה מלאת ניגודים: שמרנית וחושנית, ריאליסטית ומיסטית. שתי היצירות מספקות חוויה חדשה ומסקרנת לאלה שעדיין אינם מכירים את התרבות הזו מקרוב ולא לה שחוו אותה ב"גולה". ההכרה בתרבויות מודחקות אלה היא תנאי הכרחי לקיומנו כחברה ישראלית פלורליסטית.

ביבליוגרפיה

רו"קרקוצקין, אמנון, 1993. "גלות בתוך ריבונות – לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית", תיאוריה וביקורת 4, סתיו, 23–55.
רו"קרקוצקין, אמנון, תשנ"ו. "היסטוריה, תודעה היסטורית ופרשנות – עמוס פונקנשטיין, תרצ"ו–תשנ"ה", ציון סא, 1–8.

Andrae, Tor, 1987. *In the Gardern of Myrtles: Studies in Early Islamic Mysticism*, Albany.

Chelkowski, Peter J., 1978. *Mirror of The Invisible World: Tales from the Khamseh of Nizami*, New York.

Nicholson, Reynold A., 1966. *The Mystics of Islam*, London.